

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो
तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

प्रसंग - रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनी, द्वारा सामाजिक संशोधनपद्धती कार्यशाळा
दि. १०-०२-२००२, स्थळ - जैन हिल्स, जळगाव

ज्येष्ठ विचारवंत श्री. भवरलाल जैन ह्यांचा मातृप्रेरणा अतिशय प्रबळ. आई उद्गारल्या माणूस समाजातील एक अतिशय छोटा घटक आहे. त्याच्या जडण घडणीत समाजाचा फार मोठा सहभाग असतो. आईच्या या उद्गाराची जाणीव मोठ्याभाऊंनी कायम ठेवली आहे. विविध मार्गाने समाजाचे उतराई होण्याचा आयुष्यभर प्रयत्न करतात. समाजाप्रति अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरणाऱ्या विषयावर ते कृतिशीलतेच्या माध्यमातून बोलतात. Thought Leaders या विषयावर श्री. पंडित यांनी उभ्या भारतातून फक्त २१ लोक निवडले. त्यात यांचाही समावेश आहे. या भाषणात त्या मुलाखतीमागची पार्श्वभूमी समजते. वाढ म्हणजे फक्त विकास दर नव्हे, तर नेमके काय अभिप्रेत आहे ते इथे समजते. समाजातील स्त्रियांचे स्थान काय असावे याविषयी मत ते व्यक्त करतात. खरेच हे एक प्रगल्भ समाजचिंतन आहे.

उपस्थित प्रबुद्ध श्रोतेगण हो,

आजच्या या आपल्या भेटीत एक भलेमोठे भाषण ठोकून मी आपल्या टाळ्या मिळवू शकतो. परंतु तसे न करता आपल्यासोबत मला हितगूज साधायचे आहे ते प्रश्न उत्तरांच्या माध्यमातून.

प्रश्न- भाऊ शेती उद्योग करण्याची प्रेरणा आपल्याला कुठून आणि कशी मिळाली?

उत्तर – दूरदर्शनने माझ्या आईची एकदा मुलाखत घेतली होती, आणि त्यात त्यांनी तिला प्रश्न विचारला, “मुलाने जर एखादा टीव्ही बनवण्याचा किंवा साबणाचा कारखाना टाकला असता, तर त्याला गडगंज पैसे मिळविता आले असता, तरी शेतीच्या व्यापामध्ये आपण त्याला का पडू दिले? आणि तो का पडला? त्यामुळे त्याला अशी रात्रंदिवस मेहनत करावी लागते, तेव्हा आपल्याला हे त्याचे चुकले, असे वाटत नाही का?”

प्रश्नोत्तरे नेमकी काय झालीत हे मला काहीच माहिती नव्हते. आईची मुलाखत झाली एवढे मला कळले, पण मी परत आल्यानंतर व्यवसायात गर्क झालो. मी तिची ती मुलाखत बराच काळ ऐकलीच नाही. आईच्या स्वर्गवासानंतर जेव्हा दुखवट्यासाठी १२ दिवस बसलो

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

होतो, त्या वेळी ती ध्वनिफीत मी ऐकली.

माझी आई अशिक्षित होती, शाळेतच गेली नाही. तिला लिहिता येत नव्हते, वाचता येत नव्हते. तिला बेरीज-वजाबाकी माहिती नव्हती, या बाईने आमचे घराणे ३ चुलत्यांसह जवळजवळ ५५ वर्षे चालवले. घरात आल्यापासून ५५ ते ६० वर्षे, तीन कुटुंबे एकत्र नांदवली. कदाचित ती अशिक्षित होती म्हणूनच तिनं नांदवली, असे मला आज वाटते. कारण आपण फारच सुशिक्षित असल्यामुळे एकत्र राहूच शकत नाही, अशी परिस्थिती आज आहे.(हंशा)

आईने उत्तर दिले, “नाही, तुम्ही जे म्हणत आहात, ते मला काही पटत नाही. तो जे करतो ते फार योग्य आहे, असे मला वाटते. जर तो दुसऱ्याच्या नोकरीत गेला असता, तर त्याने स्वतःचे पोट भरले असते. त्याबरोबर त्याने हाताखाली काही लोकांना कामही दिले असते, त्यांचेही पोट भरले असते. परंतु या सृष्टीमध्ये, या भूमीमध्ये, पशु, पक्षी, जनावरे, ही झाडे, जी असतात या सगळ्यांना, कोणी तरी खाऊ पिऊ घायला पाहिजे. त्यांनाही कोणी तरी वाढवायला पाहिजे. आपण या जीवनामध्ये जर शेतीची कामे करू शकलो, तर त्यामध्ये आपण दोन्ही साध्य करतो. इतर कोणत्याही कारखानदारीतसुद्धा ते शक्य झाले नसते.” असे तिने ठासून सांगितले.

दोन-तीन वेळा हाच प्रश्न विचारूनही ती तिच्या भूमिकेपासून दूर गेली नाही की ती बदलली पण नाही, आणि तिने जोर देऊन सांगितले की, तो करतो आहे तेच योग्य आहे.

मला त्या वेळी त्याची जाणीव झाली, की, मला हे जे काही शेती बदलचे वेड आहे, मला जो काही आदर वाटतो या व्यवसायाबद्दल, या भूमीबद्दल याचा उगम कुठे आहे, हा उगम तिच्यातून झाला, तिचे ते विचार होते. तिच्या त्या विचारांमधून, माझ्या शेती उद्योगाचा जन्म झाला, असे मी मानतो.

प्रश्न- २१वे शतक, खाजगीकरणाचे शतक आहे. यात आणखीनच समस्या येणार आहेत. भीषण गरिबीमुळे संपत्तीविषयी पूर्वीपासूनच तिरस्कार आहे. खऱ्या अध्यात्माला मी नाकारत नाही, पण पोकळ अध्यात्म्याच्या आवरणाखाली संपत्तीबद्दलचा एक तिटकारा निर्माण झाला आहे. जेव्हा उद्योजकीय प्रवृत्ती विकसित करावी अशी आपली इच्छा आहे, त्यासाठी त्याग करण्याची आपण तयारी ठेवली पाहिजे आणि तो अगदी कठीण भाग असतो. मी बऱ्याच वेळा या विषयाच्या अनुषंगाने वाचतो, जेव्हा आपली एक मुलाखत मी वाचली, तेव्हापासून हा प्रश्न आपल्याला विचारावा हे मनात होते.

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

उत्तर - होय. लक्ष्मीची आराधना करीत असताना प्रत्येक उद्योजकाला त्याच्या वैयक्तिक जीवनासाठी पाहिजे तेवढा वेळ देता येत नाही. तेवढी किंमत मोजायला तो तयार असेल, तरच त्याने उद्योजक व्हावे. संतांच्या किंवा अध्यात्माच्या आड न जाता काळाची पावले ओळखून आपण बदलणार नसू, तर आपण संपत्ती निर्माण करणारे उद्योजक होऊ शकणार नाहीत. कालचा सर्वसाधारण मध्यमवर्गीय माणूस हा अल्पसंतोषी आणि बऱ्याच अंशी आत्मकेन्द्रित रहात असे; पण हे चित्र आता बदलत आहे. तेव्हा हा भाग जरी कठीण असला, तरी समाजाने मन परिवर्तनाची भूमिका स्वीकारल्याचे स्पष्ट झाले आहे.

प्रश्न- टाटा-मॅकग्रॉहिलचे एक नवीन पुस्तक बाजारात आले आहे. केवळ गरीबच नाही तर कुठल्याही भारतीय माणसाला जर पुढे जायचे असेल, तर त्याचा एक मार्ग भारतातल्या २१ लोकांनी दाखविला आहे. त्यात भाऊ आपली एक प्रदीर्घ मुलाखत श्रीनिवास पंडितांनी ‘थॉट लिडर्स’ मध्ये घेतलेली आहे आणि त्यामध्ये त्यांनी आपल्या उद्योग संबंधी एक चिंतनात्मक प्रबंध लिहिला आहे.

उत्तर - मित्रहो, सरांनी आता जो उल्लेख केला, ते मुलाखत घेणारे गृहस्थ श्रीनिवास पंडित, जळगावला येऊन ३ वेळा तीन-तीन दिवस राहून गेलेत आणि त्यांनी औपचारिक मुलाखत घेण्यापेक्षा माझ्यासोबत राहणे पसंत केले. मग त्यांना जे काय लिहायचे ते त्यांनी लिहिले. आमच्याकडून अपेक्षित असणारी इतरही माहिती मागवली. ती आमच्या लोकांनी पुरविली. २१ लोकांमध्ये माझे ही नाव सामील केले. पण मित्रांनो, माझ्या जीवनात कधीही, एक क्षणसुद्धा असे वाटले नाही की, मी कृषिविषयक जे काही केले ते चुकीचे केले.

आपण चुकीच्या पद्धतीने चाललो आहोत; म्हणजे आपल्याकडे आदर्श नाही, आणि स्वतःचा आदर्श निर्माण न करण्याएवढे वैचारिक दारिद्र्य आपल्याकडे आहे. आपण स्वतःच आदर्श निर्माण असे करीत नाही. आपण दुसऱ्याच कोणाचा तरी उपलब्ध आदर्श, प्रत्यक्षात आणण्याचा विचार करतो, तो आदर्श समोर ठेवून तसे होण्याचा प्रयत्न करतो. तेच वाचतो, आणि तेच अवलंबायचा प्रयत्न करतो. आपले अर्थमंत्री डावोसला जातात आणि तिथे त्या लोकांसमोर बोलण्यामुळे आपल्या देशाची मान उंचावली असे बऱ्याच जणांना वाटते, पण इथले जे शेतकरी आहेत किंवा इथले जे रंजलेले-गांजलेले वर्ग आहेत त्याबद्दल त्यांना माहिती नाही — हे वर्ग कसे जगतात, ते कसे वागतात, त्यांचे काय प्रश्न आहेत याची दुर्दैवाने त्यांना कल्पना नाही.

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

हे या देशाचे फार मोठे दुर्भाग्य आहे की, या देशाला जे नेतृत्व मिळत गेले ते जरी चांगले असले, तरी ते या भूमीतील बहुतांशी लोकांशी-निगडित असलेल्या समस्यांना पूर्ण न्याय देऊ शकत नाहीत. भूमी म्हणजे शेती. त्यावर पोसलेले नेतृत्व नाही. चांगली माणसे होती. जवाहरलाल नेहरू काही वार्डेट माणूस नव्हते. मला असे वाटते, स्वप्नातसुद्धा म्हणावे, चांगला माणूस होता. वाजपेयीजी चांगला माणूस आहे, पण चांगली माणसे ही शेती करीत असतात, जाणत असतात, हे समीकरण आपल्याला मांडता येत नाही. जर मांडता आले तर उलटच आहे. की, निरोपयोगी माणसेच शेती करतात. परंतु या देशाला गरज कशाची आहे असे जर आपण त्या नेत्यांना विचारले, तर ते आपल्या समोर मोठे भाषण देऊन टाकतील. ते म्हणतील, ‘या देशाला शेतीचीच गरज आहे.’

मी ‘अर्थमंत्र्यांची शेतीविषयी करणी आणि कथनी’ हा विषय संशोधनासाठी घेतला होता. अर्थमंत्री दरवर्षी अर्थसंकल्पीय भाषण देतात. मी त्याचा अभ्यास केला की, त्यात शेतीबद्दल कोणी कोणी काय काय मांडले. चिंतामणराव देशमुख्रांपासून सगळे एकाहून एक चांगले बोलले आहेत, आणि झाले काय हो? याच अर्थमंत्र्यांनी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेतील शेतीतील ३३ टक्के गुंतवणूक आज ०.८ टक्क्यांवर आणली आहे. बोलताना सगळे चांगले बोलतात, आणि करताना नेहमी उलटे करतात. त्यांनी शेतीला उचलून धरले नाही तर ते यापुढे चालण्यासारखेच नाही.

हा छोटासा कांदा म्हणजे कृषी उत्पादनांचा छोटासा घटक आहे; कांद्यानी सरकार पाडले ना? छोटासा कांदा विषय सरकारसुद्धा पाडू शकतो, एवढी शेतीमध्ये ताकद आहे. म्हणून त्याला भिऊन उत्साहवर्धक वक्तव्ये करत असतात. परंतु खरे तर त्यांची वर्तणूक त्याला धरून नसते. वास्तवात शेतीमधली गुंतवणूक सातत्याने कमीकमी होत आहे, म्हणूनच आपल्या देशातील परिस्थितीचे विश्लेषण करता आपल्या आर्थिक धोरणामुळे ‘आहे रे’ आणि ‘नाही रे’ या समाज गटांमधली दरी वाढतच जाणार आहे, या मताशी मी सहमत आहे. परंतु खाजगीकरणामुळे बेरोजगारी वाढेलच या गोष्टीशी मी सहमत नाही. यामुळे बेरोजगारी वाढणार असेल तर त्याला कारण आपली धोरणे, आपले प्राधान्यक्रम आहेत. आपण जर योग्य प्राधान्यक्रम ठरवू शकलो आणि त्याप्रमाणे गुंतवणूक केली, तर हा प्रश्न उद्भवणार नाही.

परदेशातून येणारी बहुतांशी गुंतवणूक केवळ इथल्या मध्यमवर्गाला जे हवे असते ते उत्पादन करून पुरविण्यासाठी येते. ती मध्यमवर्गाकडून किंवा उच्च-मध्यमवर्गाकडून पैसे कमाविण्यासाठी येते. पैसे कुठे आहेत? पैसे या वर्गाकडे आहेत. म्हणूनच त्यांना कोका

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

कोला, पेप्सी विकायचे आहेत. फळांचे रस विकायचे नाहीत. स्पष्ट आहे. त्यांना असेच करावेच लागेल. तो वेगळा विषय आहे.

आपण म्हणाल की भवरलाल, आपण उद्या अर्थमंत्री झाला तर काय कराल? आपल्याला मी सांगतो काय करेन ते. आपण एनरॉनला परवानगी दिली होती. आपल्या अधिकाऱ्यांना शिकवण्याच्या नावाखाली त्यांनी ३०० दशलक्ष डॉलर्स खर्च केले. त्यांनी लाच देण्याचे फक्त नाव बदलले. मी विदेशी गुंतवणूकदाराला म्हणेन, “तू फक्त मला २० टक्के दे. ते सक्तीचे. विशेष करून कृषी रोजगार निर्माण होईल आणि ग्रामीण आणि कृषिउत्पादनांची निर्यात वाढेल, अशा क्षेत्रात एकूण गुंतवणुकीच्या २०% अशा क्षेत्रात कर. प्राधान्याचे हेच फक्त दोन विषय. तू इथे तुझे पैसे घेऊन आला आहेस. व्याजाच्या किंवा नफ्याच्या स्वरूपात ते तू परत पाठवशीलच, पण पैसे तुला पाठवायचे आहेत ते पाठवायच्या आधी इथे अशा व्यवसायांमधूनच निर्माण कर. त्याशिवाय तू ते पाठवू शकणार नाहीस. माझी बाजारपेठ, माझा देश मी विकायला काढलेला नाही आणि त्यासाठी तुला निमंत्रण दिलेले नाही.”

असे सरळ स्पष्ट धोरण आपण का बनवू शकत नाही? समजा, त्यामुळे गुंतवणूक येणार नाही; कमी येईल. आपला तथाकथित विकासाचा वेग कमी होईल. चीनचा, वाढीचा दर १० टक्के आहे, असे आपण म्हणतो. आपल्याला वाढीचा दर ७ टक्के हवा आहे. समजा, ही परकीय गुंतवणूक आली नाही, तर विकास दर मंदावेल. तो ७, ६, ५% असू शकतो. पण तो खरा विकास दर असेल. मला हवी आहे तीच वाढ. माझ्या समाजाची खरी वाढ तीच आहे. त्यामुळे समाजात दरी निर्माण होणार नाही. हो, रोजगार निर्माण करण्यासाठी आपल्याला प्राधान्यक्रम ठरवावे लागतील आणि साहेब म्हणतात त्याप्रमाणे आपल्या विचारशक्ती, विश्लेषणावर ते ठरवायचे असेल तर ती अडचण आपण नक्कीच दूर करू. त्यात न सुटण्यासारखे असे प्रश्न काहीच नाहीत.

मलेशिया, इंडोनेशिया यासारख्या देशात या आधीच वापरलेली पद्धत आपण आपल्या इथेही वापरू बघतो आहोत. फक्त आपला वेग कमी आहे. ते पुढे असल्यामुळे त्यांनी ठेच खाल्ली आहे आणि आपण त्यातून शहाणे झालो आहोत. आज आपल्याला समजतेय की, त्यामुळे त्यांचे दिवाळे निघाले आहे. त्यामुळेच आपले दिवाळे न निघण्याची काळजी घेत आपण त्याच मार्गावर चाललो आहोत. मी खाजगीकरणाच्या विरुद्ध नाही. किंबहुना मी बराचसा खाजगीकरणाच्या बाजूने आहे. त्यामुळे आपले जीवनमान उंचावते, असे माझे मत आहे. कारण त्यात ग्राहक हाच राजा ठरतो.

(१९१)

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

परंतु आजपर्यंत जे खाजगीकरण झाले, त्यामध्ये एकाधिकारशाही निर्माण झाली, हे समजायला आपल्याला फार कुठे लांब जावे लागत नाही. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये ते आपल्याला दिसते. स्पर्धेच्या नावावर एकाधिकारशाही निर्माण करतात. कोलगेट स्पर्धात्मक वातावरणात काम करते आहे म्हणे! म्हणजे काय हो? बाजारात त्यांचा ६० टक्के हिस्सा आहे. ही कसली स्पर्धा? याला स्पर्धा म्हणत नाहीत. बाकीच्या ४० टक्क्यांमध्ये २०० जण आहेत. ६० टक्क्यांमध्ये हा एकटा आहे. आपण कोणतीही आंतरराष्ट्रीय कंपनी घ्या. मग मोठमोठ्या भारतीय कंपन्या आहेत. एकाधिकारशाही निर्माण करण्याचा त्यांचा एकमेव उद्देश आहे आणि ते ती निर्माण करतात. उदा. सिमेंट उद्योग, पेट्रोलियम क्षेत्र इ. याला खाजगीकरण म्हणायचे का? माझे मत तर ‘नाही’ असे आहे. असे होता कामा नये. स्पर्धेमुळे ग्राहकाला निवडीचे स्वातंत्र्य असते. तोच राजा असतो. असे कोणत्या क्षेत्रात घडावे ते आपल्याला ठरवता आले तर आपल्याकडे खाजगीकरणाचा, जागतिकीकरणाचा जो चुकीचा अर्थ काढला जातो तो नीट होईल. त्यात अवघड काही नाही. ते जरी सोपे नसले तरी त्याच्या तपशीलात गेल्यास या बाबतीत दोन विचार प्रवाह आढळतात. जागतिकीकरणाला विरोध करणारे लोक सुद्धा मोठे विचारवंत आहेत. आपले अमर्त्य सेन त्यातलेच आहेत. त्यामुळे आपण तो विचार करू या तो ही फार मोठा विषय आहे. म्हणाल त्या वेळी मी स्वतंत्रपणे त्या विषयावर चर्चा घडवायला तयार आहे.

आमच्या सहकार्याबद्दल तर आपण येथे एक उल्लेख केला होता. मी आपल्याला हे अगदी ठरवून सांगू इच्छितो की, सगळ्या चांगल्या कामात आपण करतात ते मोठे उदात्त काम आहे, आणि मी नेहमीचे तत्त्व म्हणून ही स्वीकारलेली गोष्ट आहे, आमची श्रद्धा आहे की, चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो. माझ्या पुस्तकामध्ये सज्जनशक्तीला आवाहन केलेले आहे आणि सज्जनशक्ती हा एक विशेष शब्दप्रयोग त्याच्यामध्ये केलेला आहे. अशा लोकांनी एकत्र यायला हवे. ते फार दीडशहाणे असतात, ते एकत्र येत नाहीत, ते एकमेकांचे पाय ओढत असतात, ते एकमेकांना शिव्या घालत असतात, ते फार शिकलेले असतात, म्हणून फार गोंधळ घालतात. मी त्यात लिहिलेले आहे, त्यांचेही विश्लेषण केले आहे. त्यांच्याशिवायही समाजाला पर्याय नसल्यामुळे त्यांनी पुढे यावे, असे माझे आवाहन त्या पुस्तकामध्ये फार आवर्जून केलेले आहे. आपण ते वाचा, आपल्याला त्याची कल्पना येईल. मला मनस्वी असे वाटते की, जिथे जिथे अशी सज्जन मंडळी भेटेल, ज्यांचा उद्देश चांगला आहे, त्या

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

सगळ्यांना गोळा करायचे. हा आमच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. ते काही केवळ व्यापार, धोरण, उद्दिष्ट म्हणून स्वीकारलेली गोष्ट नाही.

स्त्रियांकडून एखादा प्रश्न विचारला जावा अशी माझी अपेक्षा आहे. त्या इथे सहभागी झाल्या आहेत म्हणून ही अपेक्षा.

प्रश्न: भाऊ, शेतीक्षेत्राचा विकास घडविण्याच्या दृष्टिकोनातून आपले आजपर्यंत प्रयत्न खूप झाले आहेत. पंचवार्षिक योजनांमधून आणि आपल्या देशामधील एकंदरीत शेतीच्या विकासाच्या संदर्भात फार मोठ्या अपेक्षा आहेत. उदा, आज आपण जळगाव तालुक्याचाच विचार केला तर आपल्याला पाण्याचा प्रश्न भेडसावतो. बऱ्याचशा बाबतीत आपण सिंक्रलर्सद्वारा, आपल्या इतर योजनांद्वारा, आज येथे वापर होतो. थोड्याशा पाण्यात खूप मोठ्या प्रमाणावर शेतमालाची उलाढाल होते. परंतु शेती या क्षेत्रावर, मुळातच अधिक प्रमाणावर लोकसंख्या अवलंबून आहे. ती लोकसंख्या तिथून बाहेर पडण्याची गरजही होती. त्याप्रमाणे शेती हा व्यवसाय सोडून देणारे, जास्तीत जास्त लोक आज, शहरांमध्ये पोहोचले.

दुसरी गोष्ट शेतीक्षेत्रामध्ये आज त्यांना वाव राहिलेला नाही, असे वाटत आहे. आणि शेती आता शहरांमधून केली जाण्याची शक्यता जवळपास नाही. शहरात नोकऱ्यांसंदर्भात आलेली मंडळी आज उपस्थित आहेत. या लोकांपैकी बहुतेकांचा भ्रमनिरास झालेला आहे. इंजिनियर वगैरे लोक, आज १५००/१८००/२०००/३००० वर काम करीत आहेत म्हणजे त्यांनाही पुरेसे पोटाला मिळू शकत नाही, आणि या पुढच्या पिढीला आम्ही जे घडवतो आहोत, आज जी पिढी निर्माण होते आहे, या पिढीला अशा तऱ्हेची नोकरी मिळण्याचीही शक्यता कमी आहे, किंवा ही पिढी शेतीकडे पुन्हा माघारी जाण्याचीही शक्यता नाही. अशा या परिस्थितीमध्ये नेमका हा बेरोजगारीचा प्रश्न कोणत्या मार्गाने, कशा तऱ्हेने हाताळता येईल?

मागे मी एकदा आपल्याशी बोलताना असे म्हणालो होतो की, यांना आपल्याला छोटेमोठे उद्योग शिकवता येतील का? किंवा अशा तऱ्हेची एखादी कार्यशाळा किंवा एखाद्या तऱ्हेची यंत्रणा आपल्याला उभी करता येईल काय? अर्थातच हे अगदी ताबडतोब होण्यासारखे काम नाही. जे राष्ट्राला जमत नाही ते आपल्यासारख्या उद्योजकांना जमेल काय? किंवा अन्य मार्ग त्यात सापडेल काय? हा प्रश्न मला नेहमीच भेडसावतो. या प्रश्नाचे आपण उत्तर कधीतरी शोधले असेल, तर कृपया त्या विषयी आम्हाला मार्गदर्शन करावे.

(१९३)

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

उत्तर : प्रश्नाचा आवाका फार मोठा आहे, पण यापेक्षा कमी तोला-मोलाचे प्रश्न आपल्या सारख्या जागरूक श्रोत्याकडून मित्रांनो, आजची स्थिती कशी आहे पहा, मूळात हा कृषिप्रधान देश. परंतु आज बहुतांशी वर्ग शेतीकडे परत जाऊ शकत नाही, नोकऱ्या दुर्मीळ होत आहेत, अशा परिस्थितीत काय करायला पाहिजे? स्वयंरोजगार. एक लक्षात घ्या, भारताएवढ्या आकारमानाचा हाच एकमेव देश आहे. ज्यात सर्वात मोठी खाजगी क्षेत्रातील शेती ही एकप्रकारे कारखानदारी आहे. सद्या कार्पोरेटायझेशनचे वारे वाहत आहेत. शेतीमध्ये मजेशीरच घटना आहे. दुसरीकडे खाजगीकरण करत आहात. आपल्याकडे शासन शेतीमध्ये कार्पोरेटायझेशन करायचा अप्रत्यक्षरित्या विचार करते आहे, लहान शेतकरी काहीही होवो, पण तो शेती सोडणार नाही. आपल्या समाजामध्ये शेतीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

आपल्या अगदी पुराणापासून, सुरुवातीपासून, ती एक सुरक्षित गुंतवणूक वाटत होती, अजूनही वाटते. पण सुरक्षेपेक्षाही महत्त्वाचे म्हणजे, ती एक भावनिक गरज आहे. शेतकऱ्यांची नाळ त्या जमिनीशी जोडली गेलेली आहे, ती त्याची भावना आहे. निष्ठा आहे, ते श्रद्धास्थान आहे. त्याच्या वाडवडिलांच्या पाऊलखुणा शेतीत त्याला दिसतात. म्हणूनच तो शेतीला प्राणपणाने जपत असतो. निसर्गाशी झगडत असतो. त्यामुळे तो माणूस सर्वसाधारणपणे शेती सोडायला तयार नसतो. त्यामुळे आपल्याकडे त्या अर्थाने कॉर्पोरायटेझन ऑफ अॅग्रीकल्चर होणारच नाही; येत्या अगदी १००-२०० वर्षातही होणार नाही. मग नेमके काय घडेल?

आपल्याकडे एवढी मोठी पडीक जमीन आहे. त्याला आपण टाकाऊ किंवा उपजाऊ नसल्यामुळे वाया गेलेली जमीन किंवा एखाद्या वेळी विनोदाने फॉरेस्टसुद्धा म्हणतो. एकूण १५ टक्के जमीन कागदोपत्री जंगल आहे. तिथे एकही झाड झुडूप दिसत नाही. ही तुम्हाला समोरची टेकडी दिसते ती फॉरेस्टची आहे. विचार करा आपण, जिथे एक झाड दिसत नाही, झाड नव्हे झुडूपही दिसत नाही, झुडूपही न दिसणाऱ्या जागेला आपण फॉरेस्ट म्हणतो. तेव्हा या काही संकल्पना काळाच्या ओघात संपतील आणि पडीक जमीन नांगरणीखाली येईल. ती बहुतांशी कार्पोरेटना घावी. म्हणजे मोठ-मोठाली शेती करणारे उद्योग पुढे येतील. आणि मी जसे करतो आहे तसे संशोधन शेती म्हणून इथे अमेरिकेसारखी हजारो एकरांची सलग शेते ‘फार्मर्स’ होतील. त्यामधून सुबत्ता वाढेल. त्यामधून रोजगार निर्माण होतील. जेवढे एक लहान शेतकरी शेती करतो, तो स्वतःचे काम स्वतः करित असतो आणि तरी देखील त्याला तशी मदत लागते. जरी रोजगार हव्या तेवढ्या प्रमाणावर होणार नाहीत,

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

परंतु बऱ्याच प्रमाणात रोजगार वाढेल.

शेती ही अशी गोष्ट आहे की, एकाच जमिनीच्या तुकड्यातून आपण ३ महिन्यात एक पीक घेऊ शकता; ६ महिन्यात एक पीक घेऊ शकता; १२ महिन्यांत तीन ते चार पिके घेऊ शकता. जर आपण शास्त्र आणि तंत्रज्ञानाचा वापर केला, तर आपणास पोटे भरण्यासाठी जेवढे काही उत्पन्न पाहिजे आहे, उत्पादकता पाहिजे, तीसुद्धा आपण तिच्यातून निर्माण करू शकता, ही वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे शास्त्र आणि तंत्रज्ञानाची मदत घेऊन जर आपण शेती ह्या व्यवसायाकडे बघितले, तर शेती व्यवसायात सुबत्ता देईल. कारखान्यांपेक्षा तेवढ्याच गुंतवणुकीत कमीत कमी ६ ते १० पट नवीन रोजगार संधी शेती निर्माण करू शकेल. आणि पुढच्या काळात त्या कामाच्या संधी बहुतांशी करार(Contract) पद्धतीप्रमाणे होतील. म्हणजे तो स्वयंरोजगारच समजा. ते नोकरी स्वरूपात नसतील. म्हणजे जसे आपले, आपण शेत निंदायला देतो, वखरणी करायला देतो. ‘अंगावर काम’ देतो. ४० बाया आल्या की ४० बायांना सांगतो, एक एकराला आम्ही ४०० रु देतो. त्या दोन एकर, तीन एकर जेवढे त्यांना शक्य असेल, तेवढे करतात आणि हिशोबाने पैसे घेऊन जातात. म्हणजे वैयक्तिकरित्या जास्तीत जास्त काम करण्याची जी संधी उपलब्ध झाली. सर्वसाधारणपणे, जी कामाची शिस्त औद्योगिक क्षेत्रात आली, ती हळूहळू शेतीमध्ये सुद्धा येईल. त्यातून शेतीची उत्पादकता आणि उत्पन्न वाढेल.

मला व्यक्तिशः असे वाटते की, जगातील सर्व देशात स्वतःची मान प्रतिष्ठेने वर करण्यासाठी आपल्याजवळ दोनच गोष्टी आहेत आणि त्यामध्ये एक शेती आहे. हा माझा मूळ विचार मी आपल्यासमोर मांडतोय. दुसरे म्हणजे सॉफ्टवेअर. म्हणजे माहिती तंत्रज्ञानामध्ये आपण फार मोठ्या प्रमाणात काम करू शकत आहोत आणि करीत राहू. गेल्या ५४ वर्षांमध्ये आपण त्याचा सुनियोजित उपयोग करून घेतलेला नाही. पण या क्षेत्राला खूप अफाट भवितव्य आहे. मी माझे हे मत कदाचित पहिल्यांदाच मांडतो आहे.

मी आशियाखंडात बऱ्याच ठिकाणी फिरलेलो आहे. परदेशामध्येपण फिरलो. संधी असूनही आपण त्याचा पुरेपूर फायदा का घेऊ नाही याचे मूळ शोधत आहे, पण ५४ वर्षांत हे गुढ मला उकलेले नाही. आपण बहुतांशी मनुक्तींना दोष देत असतो. आजकाल ती फॅशनच झालेली आहे की, त्यांनी समाजात वर्णव्यवस्था आणून त्यांनी सगळा समाज वाटून टाकला, विभाजित करून टाकला, सगळ्या समाजाला वांझोटे केले. स्त्रियांबद्दल मनू जे काही बोलले, त्याबद्दल मलासुद्धा वर्तमान काळाकडे बघता ते चुकीचे होते असे

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

वाटते. त्यांनी खरे तर स्त्रीवर्गाला सावत्र वागणूक दिल्याचे जाणवते, त्यांनी जी समाजरचना निर्माण केली, त्यामध्ये फक्त पुरुषासाठी शिक्षणाचे ध्येय ठेवले. त्यांनी प्रचलित केलेल्या शिक्षणपद्धतीतून पुरुषप्रधान सामाजिक रचनेचा मंत्र रूढ झाला. शिक्षण प्रदान करणारी एक अतिशय तल्लख, हुशार, तर्कशुद्ध पिढी निर्माण झाली. तेच रक्त आपल्या नसात आजही खेळत आहे. म्हणजे आनुवंशिकदृष्ट्या आपण त्याच मालिकेतून पुढे आलो आहोत. हे सांगतांना मी काही हिटलरची कथा सांगतो आहे, आपण वरच्या दर्जाचे आहोत आणि दुसरे खालच्या दर्जाचे आहेत असे मात्र नाही, पण हे असे घडले. त्यांचा हेतू असो किंवा नसो, समाजात उच्च-नीच असे वर्ग मात्र निर्माण झाले.

त्यानंतर जग आणखी जवळजवळ येऊ लागले. वेगवेगळ्या धर्मापंथाचे लोक भारताकडे आकर्षित झाले. पर्यायाने जसे युरोपमध्ये २५ देश एकत्र आले, तर आपल्या एवढ्या भूप्रदेशाचा एक देश निर्माण होऊ शकेल.

मूळ राजस्थानातून मी आलो म्हणजे माझे पूर्वज राजस्थानातून इथे महाराष्ट्रात आले, सुमारे १०३ वर्षांपूर्वी माझे पूर्वज इथे आले. इथे राजस्थानची संस्कृती आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला असेल की नाही? ‘कंजुष मारवाडी’ असा शब्दप्रयोगच मराठीत राजस्थानबद्दल आहे. कंजुषपणा आला, तो महाराष्ट्रीयन लोकांनी किती प्रमाणात घेतला, हा प्रश्न अलाहिदा आहे. परंतु काही अंशी तरी, जिथे जिथे सामाजिक अभिसरण वाढले, तिथे तिथे सामाजिक मूल्ये बदलली/प्रभावित झाली. त्यामुळे समाजात एकूणच चाणाक्षपणा वाढला. लोकसंख्याच प्रचंड म्हणजे १०० कोटी असल्यामुळे त्यातील २ टक्के असे समजले तरी ती संख्या त्यांच्या एक दोन देशांची होऊन जाते. त्यामुळे आपण सॉफ्टवेअर क्षेत्रात सहज मुसंडी मारू शकतो. किंवा मनुष्यबळ, शेती विकास, आर्थिक प्रगतीची दिशा हे विषयसुद्धा आपण हाताळू शकतो. अडचणी आपण सोडवू शकतो.

प्रश्न : मी आधी क्षमा मागते. मला जी त्रोटक माहिती आहे त्या आधारावर मी प्रश्न विचारते. मी टी.व्ही.वर एक कार्यक्रम बघितला होता. त्यामध्ये त्यांनी शेती कशी करावी याबाबत स्त्रियांना प्रशिक्षण दिलेले होते आणि त्याचे कारण असे होते की, आपण बघितले असेलच की खेड्यामधले युवक कंपनीमध्ये काम करायला शहरांमध्ये येतात. म्हणजे मग शेतीची जबाबदारी स्त्रियांवर पडते. आणि त्यासाठी त्यांनी स्त्रियांना प्रशिक्षण दिले होते. आता ते नेमके कुठे दिले मला आठवत नाही, त्यासाठी मी माफी मागते. आपण आता सांगितले की स्त्रिया काम करायला येतात, तसेच मनुचे विचार आपल्याला मान्य नाहीत.

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

शेतीमध्ये स्त्रियांचा सहभाग तर तितकाच आहे, तर त्यासाठी आपल्याजवळ काही विचार आहेत का? त्याबद्दल काही केले पाहिजे. स्त्रियांसाठी, त्या महिलांसाठी प्रशिक्षण आवश्यक आहे का? असे काही असेल तर सांगा.

उत्तर - फार छान प्रश्न आहे, खरे म्हणजे नेहमीचा प्रश्न नसला तरी चांगला प्रश्न आहे. पुरुष शेती करतात हा फार मोठा गैरसमज आहे मी खेड्यात जन्मलो आहे. पहिली १० वर्षे खेड्यातच काढली. त्यानंतर शिकायला इथे आलो. माध्यमिक शिक्षण इथे झाले. पुढील कॉलेजचे शिक्षण मुंबईला झाले. मुंबईला कॉलेजचे शिक्षण बी.कॉम., एलएलबी हे सगळे संपल्यानंतर खेड्यात परत गेलो. २ वर्षे खेड्यात शेती केली. वडील शेतकरी अन व्यापारी होते आणि त्यांना शेतीची पूर्ण कल्पना होती. ते जीवन मी जगलो होते. परंतु एवढे शिकून आल्यानंतर, मुंबईची हवा ७ वर्षे खाल्ल्यानंतर परत शेतीकडे वळलो. दोन वर्षे त्या शेतीचा दस्तुरखुद्द अभ्यास केला, अनुभव घेतला. स्वतः उभे राहून, खाली उतरून, विहिरी खोदल्या. दांडाने पाणी दिले, ट्रॅक्टर चालवले. त्या शेतीत काम कारणान्या बाई माणसांच्या बरोबर बसलो.

त्या खेड्यांमध्ये त्या काळामध्ये, गृहलक्ष्मी ही ५ वाजेच्या आत घरी यायला पाहिजे, अशी एक परंपरा होती. त्याला एक कारण होते की, तिने घरही सांभाळायला पाहिजे. म्हणजे घरधनी परत आला की, गरमागरम त्याला जेवू घातले पाहिजे. म्हणजे तिने स्वयंपाक केला पाहिजे. म्हणजे दिवसभर काम करून परत सगळे हे तिचे कर्तव्य आहे, ते पक्केच आहे. तेव्हा अशी साहजिकच प्रथा होती की, त्या ५ वाजेपर्यंत काम करत असत. त्यानंतर त्या काम करत नसत. मी गेल्यानंतर सुरुवातीला मला फार विरोध झाला. खेड्यामध्ये पॅन्ट-सूटवाला काय शेती करेल? हसले खूप लोक! बरेच दिवस त्यांनी निरीक्षण केले, माझा एकूण मनाचा निर्धार पाहून, त्यांना खात्री झाली की, हा काही इथून परत जात नाही, आणि हा आता शेती करेल. हळूहळू त्यांचा आत्मविश्वास एवढा वाढला की, मी स्त्रियांनासुद्धा संध्याकाळी ८-८ वाजेपर्यंत शेतामध्ये दिवे लावून जी काही शेतीची कामे होती ती करायला लावत होतो, आणि मोठ्या आनंदाने, कोणतेही, काहीही मेहेरबान न होता त्यांनी ही ते स्वीकारले.

माझे हे निश्चित म्हणणे आहे की, खऱ्या अर्थाने स्त्रियांचे शेती करतात. निदान कालपर्यंत तरी त्या करित होत्या. तांत्रिक विकासात त्या मागे पडल्या आहेत. प्रशिक्षण स्त्रियांचे केले तर शेती जिवंत राहील. नाहीतर शेती जिवंत राहाणार नाही. आता प्रशिक्षण कशासाठी?

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

जे नवीन नवीन तंत्र शेतीमध्ये आले, कृषिक्षेत्रामध्ये आले, रासायनिक खते आली, त्यांचे नियंत्रण, आणि अजून काही काही पुढे येत आहेत, म्हणजे जैवतंत्रशास्त्र, सिंचन तंत्रज्ञान यामुळे विविध पिके घेता येत आहेत. त्यात अनेक पैलू आहेत. त्या सगळ्या पैलूंबद्दल स्त्रियांना आपण जागृत करणे, प्रशिक्षित करणे अत्यंत आवश्यक आहे आणि आजही खऱ्या अर्थाने स्त्रियाच शेती करतात. शेती हा विषय पुरुषांनी फक्त मिरविण्यापुरता आणि दाखविण्यापुरता अबाधित ठेवला आहे, पण खरेतर पुरुष शेतात काम करीतच नाही. आपण बघा ना, पेरणीपासून विरळणीपर्यंत कोणतेही काम असू द्या. ती सगळी स्त्रियांनीच करण्याची कामे आहेत. यांत्रिकीकरण होत नाही तोपर्यंत, त्या कामाला जे सातत्य लागते, ते पुरुषांच्या अंगी नाहीच! म्हणजे निंदतांना पुरुष कुठे तुम्ही बघितला का? निंदणी, पेरणी, खुरपणी हे सगळे शब्दसुद्धा स्त्रीलिंगी आहेत. नांगर हा शब्द पुरुषाला धरून आहे. तिथेही स्त्री असते. म्हणजे दोन असले तर त्यातले एक काम ती करते. पहिल्यापासून आजपर्यंत खऱ्या अर्थाने शेती लक्ष्मीने केली आहे, म्हणूनच तिला ‘लक्ष्मी’ म्हणतात. लक्ष्मी म्हणतात!(टाळ्या) म्हणजे उगाच पुराणातली नावे दिली म्हणून नाही. खऱ्या अर्थाने लक्ष्मी आणण्याचे काम तीच करत असते. म्हणूनच आपण तिला लक्ष्मी म्हणतो. आणि ह्याच दृष्टीने जर आपण बघितले, जर शेती जिवंत ठेवायची असेल, तर हे अनिवार्य आहे. अमेरिकेत लोकसंख्येपैकी फक्त २ टक्के शेतीसाठी काम करून ९८ टक्के लोकांसाठी पुरून उरेल इतके उत्पन्न काढतात. त्यांची उत्पादकता शिगेस जाऊन पोहचली आहे. त्यामुळे त्यांच्याकडे शेतीत बेरोजगारीचा प्रश्न संपला आहे. त्यांनी तो विषयच संपवून टाकला आहे.

आता आपल्याकडे जो प्रश्न आहे इथे एवढा मोठा रोजगारीचा, शेती उत्पन्नाचा. हाही चुकीचा समज आहे की, हा एवढा मोठा वर्ग आहे, याला आपण शेती क्षेत्रात तरी का प्रशिक्षित केले नाही. मला हे कधीच समजलेले नाही, न उमगलेले कोडे आहे. या वर्गाला आपण मागे ठेवले, आणि हा वर्ग काहीच करत नाही, असा ठपकाही ठेवतोच आहोत! माणसाला सुसंस्कृत करण्याचे, संस्कार देण्याचे कामदेखील महिला करत असते. आज महत्त्वाचे काम जीवनात कोणते आहे? मुलांना सुसंस्कार देणे. हे काम आजच्या पद्धती शिक्षणपद्धती आपल्याला जमणार आहे का? आणि एवढी विद्यालये-महाविद्यालये उघडून ते आपण करू शकलो आहोत का? एवढे कायद्याचे कारखाने, एवढी संसद बसवून, आपण समाजात शांती आणू शकलो आहोत का? काय करू शकलो आपण? आईचा एक प्रेमाचा हात असू द्या, बहिणीचा असू द्या, तो एका स्त्रीचा हात आहे. संस्कार देण्याचे एवढे मोठे काम, त्यात भर म्हणजे ही शेती जिवंत ठेवण्याचे काम; ही दोनही कामे तिने आत्तापर्यंत

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

केली आहेत, आणि तिच्या ह्या भागीदारीला आपण का पोचपावती देत नाही? हे मला कधी समजलेले नाही. स्त्री नाही आणि शेती आहे, असे समीकरण यापूर्वी कधी शक्यच नव्हते; यापुढेही शक्य नाही.

पुरुष इकडे-तिकडे पुढारीपण करू लागले, शेती सोडून तथाकथित समाजकारण करायला लागले आणि आजही ते करतात. आजही खेड्यांमध्ये आपण बघतो. पुरुष स्त्रियांना मारण्याचेच जास्त काम करतात. दारू पितात, तिने आणलेल्या पैशांवर दारू पितात. माझ्याकडे आताही इथे एक महिला आहे. तिच्या नवऱ्याने तिला सोडून दिले आहे. तो दारू पितो आणि ती त्याला दारू पिऊ नको असे सांगते आहे. दुसरे कारण नाही. त्यांच्यामध्ये इतर दुसरा कोणताही वितंडवादाचा मुद्दा नाही, एवढाच मुद्दा आहे, त्यासाठी त्याने तिला सोडून दिले आहे. वाऱ्यावर सोडले आहे. कारण त्याला काम करायचे नाही, तेव्हा जोपर्यंत पुरुषाला काम करायचे नाही, तोपर्यंत स्त्रियांना काम करावेच लागणार आहे. कोणाला तरी काम करायलाच पाहिजे! त्या ते करत आहेत, हा समाज त्यावरच उभा आहे. तुम्हाला मला माहिती असलेला १५-२० टक्के समाज सोडा; ८० टक्के समाज असा आहे, म्हणजे सांगली, कोल्हापूरकडे प्रगत शेती आहे. पण तिथे सुद्धा स्त्रियाच शेती करत आहेत. आजही त्या तिथे काम करत आहेत. पुरुषांची नवीन पिढी राजकारणात सक्रिय आहे. तो कुठेच काहीच नसला, अगदी जिल्हा परिषदेचा सदस्य नसला तरी त्याला काहीही फरक पडत नाही, कारण तो कार्यकर्ता असतोच आणि मग तो कार्यकर्ता होऊन सगळी उठावे करत असतो.

स्त्रियांना प्रशिक्षित करणे अत्यंत गरजेचे आहे, असे मला मनापासून वाटते आणि त्यामध्ये जर आपण काही आयोजित करणार असाल तर, मला त्यात हिरिरीने भाग घ्यावासा वाटतो. कृपया हे लक्षात घ्या, समाजातली साधारणतः ५० टक्के लोकसंख्या स्त्रियांची असते. जर स्त्रियांना प्रशिक्षित करू शकलो आणि या शेती तंत्राबद्दल त्यांना सगळी माहिती दिली, तर मग बघायलाच नको. आमचे आनंद गुप्ते इथे बसले आहेत ते आमच्या जाहिराती करतात. आम्हाला पीव्हीसी पाईपची जाहिरात करावयाची होती. पीव्हीसी पाईप हे वजनाने हलके असतात. तेव्हा त्यांनी लक्ष्मीबाई शोधून काढली आणि लक्ष्मीबाईचे चित्रीकरण करून, ते ५-७ पाईप ती बाई खांद्यावर घेऊन चाललेली आहे. घर मालकीण, घरधनीन. ते खूप लोकांच्या अजूनही लक्षात आहे. पीव्हीसी एवढे हलक्या वजनाचे होते. त्या स्त्रीच्या चेहऱ्यावर प्रसन्नता आहे. तिला सुबत्ता आली. कारण हे जैन कंपनीचे पाईप होते, वगैरे वगैरे.... जाहिरात हा भाग वेगळा म्हणून जरी सोडला, तरी वस्तुस्थिती समाजासमोर मांडताना

‘चांगल्या कामांना, चांगल्या माणसांना आपण मदत करू शकलो तर आपण स्वतःला मदत करत असतो.’

, स्त्रीच्या भूमिकेला महत्त्व दिले.

प्रश्न: आपण ऊति संवर्धन हे नवीन तंत्र शेतीत आणले आहे, त्याबद्दल आपण काही सांगा

उत्तर : ऊति संवर्धन हे एक नवे तंत्रज्ञान आहे. जैवतंत्रज्ञानाचाच तो भाग आहे आणि ऊति संवर्धनामध्ये आम्ही, जेनेटिकली सुपिरीयर असे प्लास्टिक मटेरीयल बनवत असतो. ३५० मुली हे काम करतात. ह्या कमी शिकलेल्या, सर्वसाधारणपणे खेड्यातल्या मुली येऊन हे काम करतात मित्रांनो, हे काम अत्यंत सूक्ष्म, एकाग्रचित्ताचे करावयाचे काम आहे की, एक केस आकाराचा टिश्यू असतो, या त्या टिश्यूला विच्छेदित करून वेगवेगळे करण्याचे ते काम आहे. त्यामधून आम्ही २५ लाख रोपटी तयार करतो आणि ती विकतो. त्यातून एकसारखी झाडे येतात, असे हे ऊति संवर्धनाचे नवे तंत्रज्ञान आहे. शेतीमध्ये मोठे योगदान जर कोणाचे असेल, तर ते जैवतंत्रज्ञानाचे आहे! आणि या जैवतंत्रज्ञानामध्ये आणि शेतीमध्ये जास्त कोणाचे योगदान असेल तर ते स्त्रियांचे आहे. आजची परिस्थिती सांगतो. आपल्याला मी सांगितले की, विरळणी, कोळपणी, कापणी, आणि पेरणी, ही सगळीच कामे त्यांची आहेत. पण ऊतिसंवर्धन हेही काम जवळजवळ त्यांच्याचसाठी राखीव आहे. ऊति संवर्धन प्रयोगशाळा आपण बघितली असेल, तर त्या वेळी आपल्याला दिसले असेल. की तिथे सगळ्या स्त्रियाच आहेत, तिथे एकूण ७ पुरुष आहेत, आणि बाकीची सर्व कामे स्त्रियाच करतात. पण त्या ऊति संवर्धन तंत्रज्ञानामधल्या पीएच्. डी. वगैरे नाहीत. आधुनिक तंत्रज्ञानात स्त्रियांना या प्रकारच्या प्रशिक्षणासाठी खूप वाव आहे. आपणास आवश्यक वाटत असेल तर त्याचे आपण आयोजन करू. आपल्या अशा प्रत्येक उपक्रमात सहभागी व्हायला आम्हाला खूप आनंद वाटेल. पण त्यापेक्षाही प्रत्यक्ष शेतीमध्ये तो आनंद दुणावेल!

आभारी आहे.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!